

LOTTE JENSEN* *Spraakmakende, opruiende
en hartstochtelijke brieven in de wereldliteratuur*
Een inleiding

ZONDER BRIEVEN zou er geen wereldliteratuur zijn, aldus oprichter en hoofdredacteur van *Le Monde* Hubert Beuve-Mery. Het is een overtuigende stelling, want aan de briefvorm heeft de literatuur tal van genres te danken, zoals de dichtbrief, de reisbrief, het spectatoriale weekblad, het dagboek en de briefroman. Bovendien zijn de bekendste briefkunstenaars zonder uitzondering ook grote schrijvers: Cicero, Erasmus, Hooft, Madame de Sévigné, Voltaire, Multatuli, Flaubert en Belle van Zuylen. Hun brieven vormen evenzeer een onderdeel van ons literaire erfgoed als hun gedichten, verhalen en toneelstukken.

Iets specifiek, maar minstens zo aansprekend, is een stelling van de literatuurcriticus Hugo Brandt Corstius. Volgens hem bestaat er geen boek waarin niet een brief een rol speelt. Dat lijkt een boude bewering, dus neem ik de proef op de som en doe een willekeurige greep in mijn boekenkast, die beroepshalve overwegend gevuld is met oudere werken uit de Nederlandse letterkunde. En inderdaad. In Multatuli's *Max Havelaar* wordt driftig gecorrespondeerd tussen Havelaar en andere vertegenwoordigers van de Nederlandse regering in Nederlandsch-Indië, terwijl *Majoer Frans* van Bosboom-Toussaint begint met een lange brief van de jonker Leopold van Zonhoven. Nu is de negentiende eeuw misschien niet zo representatief, dus ik pak een wat eigentijdser boek: *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch. En jawel! Max pakt op een zeker moment een vel ruitjespapier om aan zijn vriend Onno een geheim op te biechten: er is vijftig procent kans dat hij de vader van het kind van Ada, Onno's geliefde, is.

Hoe valt die alomtegenwoordigheid van brieven in de literatuur te verklaren? Ik denk dat de brief bij uitstek het medium is om twee centrale motieven uit de wereldliteratuur met elkaar te verbinden: het geheim en de liefde. De meest voorkomende functie van brieven in de literatuur – of het nu gaat om toneelstukken, romans of poëzie – is dat ze een geheim onthullen. En bijna altijd heeft dat geheim iets met de

* Voor deze aflevering van *Armada* trad Lotte Jensen op als gastredacteur.

liefde te maken. Dat is al te zien in een van de oudste brievengenres, de klassieke heldinnenbrief. De schepper van dit genre, Ovidius, laat in zijn *Heroides* mythische en historische vrouwenfiguren brieven schrijven aan hun afwezige geliefden. De scribentes vertrouwen hun diepste zieleroerselen en hun geheimste verlangens toe aan het papier. Of de brieven werkelijk hun bestemming bereiken is maar de vraag. Penélopé geeft haar lange weeklacht bijvoorbeeld mee aan een willekeurige vreemdeling, in de hoop dat deze de zwervende Odysseus ergens zal ontmoeten: 'Ik vertrouw hem het papier toe dat door mijn eigen vingers is beschreven, om aan u te geven, mocht hij u ergens treffen.' Het lijkt nogal een riskante zaak om je brief aan een wildvreemde mee te geven. Sommige onderzoekers beweren dan ook dat Ovidius hier een grapje maakt: de vreemdeling zou wel eens Odysseus zelf kunnen zijn, die verkleed als een bedelaar aankomt op het eiland Ithaka.

Waar hartstochtelijke bekentenissen worden gedaan, bestaat altijd het gevaar dat een brief niet op de juiste bestemming arriveert of dat deze door onbevoegden gelezen wordt. Een van de aardigste adviezen die je vanaf de achttiende eeuw in etiquetteboeken tegenkomt, is dan ook de waarschuwing brieven zorgvuldig op te bergen, opdat ze niet door onbevoegden gelezen worden: 'Laat uwe Brieven nooit slingeren, en neemt hun altijd de gelegenheid om ze te lezen, al waren zij zelfs van het minste belang.' Anderzijds moet je je nieuwsgierigheid zien te bedwingen wanneer je brieven van anderen vindt: 'Vreemde brieven moet men zich niet toeëigenen, noch derzelven, wanneer zij soms in handen gekomen zijn, andere te lezen geven.' Die regels golden overigens niet alleen voor privépersonen, maar ook voor postbeambten. Al in 1790 moesten zij een eed afleggen voor de geheimhouding van brieven, en in de wetgeving van 1809 waren straffen opgenomen voor de overtreding van het briefgeheim door postbestellers.

In de literatuur werden en worden de briefvoorschriften echter per definitie geschonden. De mooiste schending van het briefgeheim is misschien wel te vinden in *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* (1906) van Louis Couperus. Deze roman gaat over een *crime passionelle* die in het verre verleden heeft plaatsgevonden: Emile Takma heeft in zijn jeugd de buitenechtelijke minnaar van zijn geheime minnares Otillie Derks vermoord. Het lijkt erop dat het geheim met de dood van de betrokkenen in het graf wordt meegenomen, maar tante Adèle vindt een brief waarin de geheime relatie wordt onthuld. Ik ken

geen vlammerende passage uit de Nederlandse literatuur over de vondst van een geheime liefdesbrief dan deze:

Zij raapte wat zij over het tapijt vond op en zij ontroerde, want zij zag, dat het een in het midden verscheurde brief was [...]. Op dit oogenblik drong een onweêrhoudbare impulsie haar den blik op het bovenste stuk te vestigen. Het was nauwlijks nieuwsgierigheid – want zij dacht zelfs niet in de hand te houden meer dan een heel onschuldige brief – de oude heer bewaarde zoo veel – een brief, tusschen honderd andere brieven, die hij langzamerhand had meenen goed te doen te verscheuren. Het was nauwlijks nieuwsgierigheid: het was een drang van buiten, een impulsie buiten haar om, een geweld haar aangedaan, tegen hare overtuiging van eerlijkheid in.

Adèle wordt volledig overmand door emoties bij het lezen van de hartstochtelijke passages die niet voor haar ogen bestemd zijn:

Dat met pen-en-inkt geschreven waren woorden als zij nu las op een geheel vergeeld papier, met jaren lang verbleekte roode inkt, sloeg haar van ontzetting, of er een roode vlam sloeg uit asch, die smeulde, en die zij had geroerd. Die heftige woorden van gloed wist zij niet, dat zóó konden worden gezegd. Ze hypnotizeerden haar. Ze was gezonken in den stoel van den ouden heer, en ze las, niet anders meer kunnende dan lezen. Ze las van brandende dingen, van hartstocht, dien zij nooit had vermoed. Van samensmelten van ziel en lichaam, ziel samen, lichaam samen gesmolten, om toch te vergeten, toch te vergeten...

En zo gaat het nog enkele alinea's door. De gevoelens van opwindning en schaamte die zich meester maken van de snuffelaarster worden breed uitgemeten.

Brieven, liefde en geheimen: deze succesvolle drieslag kwam tot een hoogtepunt in een genre dat halverwege de achttiende eeuw aan zijn opmars begon: de briefroman. Aan dit genre hebben we tal van klassiekers uit de wereldliteratuur te danken, zoals Richardsons *Pamela, or Virtue Rewarded* (1740), Laclos' *Les liaisons dangereuses* (1782) en Wolff en Dekens *Sara Burgerhart* (1782). Het wemelt in deze romans van de geheime liefdesintriges. In *Sara Burgerhart* wordt de gelijknamige hoofdpersoon bijvoorbeeld geschaakt door de schurk 'R.'. Sara weet te ontsnappen, maar ze schaamt zich zo voor het voorval dat ze haar hachelijke avontuur alleen aan het papier toevertrouwt: 'Ik begin dan aan een verhaal, dat mij onmogelijk is mondeling te doen: ik schrijf dus. Geloof heilig dat ik onder het zegel der waarheid schrijf.' De lezer ver-

neemt het relaas niet rechtstreeks van Sara, maar via haar aanstaande echtgenoot Hendrik Edeling. Hij heeft Sara's bekentenis ontvangen en schrijft op zijn beurt de brief weer over aan zijn broer Cornelis Edeling. Zo zorgvuldig wordt er in briefromans echter meestal niet omgesprongen met vertrouwelijke informatie. Bijzonder geliefd is het onderschepingsprocédé, waarbij confidentiële informatie in handen van de verkeerde personen valt. De brieven van Pamela aan haar ouders komen bijvoorbeeld steevast eerst terecht bij de slechterik Mr. B, die zijn acties daarop afstemt.

In de negentiende eeuw raakte de briefroman uit de mode, maar aan het einde van de twintigste eeuw is het genre weer opgebloeid. Een van de succesvolste briefromans van de afgelopen twintig jaar is bijvoorbeeld *The Color Purple* (1985) van Alice Walker. Hoewel deze bestseller doorgaans in een zwarte literaire traditie wordt geplaatst, zijn er allerlei raakvlakken met de traditionele westerse briefroman. Ook in *The Color Purple* draait alles namelijk om de liefde, of beter gezegd het gebrek eraan. De zwarte, ongeletterde Celie weet zich zowel aan de dominantie van haar stiefvader te ontworstelen als aan haar echtgenoot die haar misbruikt. Volgens het aloude briefmodel wordt de 'schurk' – in dit geval de echtgenoot van Celie – slechts met zijn initialen aangeduid: 'Mr'. En ook in *The Color Purple* speelt schaamte voor de waarheid een grote rol: Celie adresseert haar brieven aan God, de enige aan wie ze haar geheimen durft toe te vertrouwen.

Mede dankzij het succes van *The Color Purple* is vanaf de jaren 1990 opnieuw een kleine hausse aan briefromans ontstaan, zij het dat daarbij een ander type liefde op de voorgrond is komen te staan: die van de onderzoeker voor correspondenties uit het verleden. In *Possession, a Romance* (1990) van A.S. Byatt reconstrueren bijvoorbeeld twee jonge academici de geheime relatie van de Victoriaanse dichters Christabel LaMotte en Rudolph Henry Ash. Uiteindelijk ontraadselen zij de liefdesgeschiedenis dankzij de vondst van een kistje brieven in het graf van Ash. De grote populariteit van deze roman was niet alleen te danken aan de knappe wijze waarop heden en verleden naadloos in elkaar overliefden, maar ook het detectiveachtige karakter ervan: de idee dat lang verborgen geheimen via brieven ontsluit kunnen worden spreekt tot de verbeelding.

Complexer wordt het echter wanneer er deels werkelijk bestaande correspondentie gebruikt is door een auteur. In de veelgeprezen roman *The Sea House* (2003) van Esther Freud zijn delen van de correspondentie

van de grootvader van de schrijfster, de architect Ernst Freud, verwerkt. Eveneens op een authentieke correspondentie gebaseerd is *The Archivist* (1998) van Martha Colley. In deze roman heeft de jonge onderzoeker en dichter Roberta Spire er alles voor over om de brieven van T.S. Eliot aan zijn Amerikaanse geliefde Emily Hale te mogen inzien. Ze heeft ze nodig om te kunnen begrijpen waarom Eliot zich bekeerde tot de anglicaanse kerk, uitgerekend op het moment dat zijn huwelijk op de klippen liep. Eliot zelf wenste de brieven vernietigd te zien, maar Hale volgde de stem van haar geweten en gaf ze in bewaring aan een bibliotheek. De archivaris weigert Roberta Spire de inzage, omdat de brieven verzegeld dienen te blijven tot 2020. Zelf heeft hij de brieven echter al stiekem gelezen: 'Ik werd beheerst door een obsessie die alleen maar groeide naarmate ik verder las. Ik las brieven 's ochtends vroeg, voordat er iemand van de bibliotheek was gearriveerd, of 's avonds, lang nadat iedereen was vertrokken.' De archivaris besluit uiteindelijk Eliot's wens zelf te vervullen: hij ontvreemdt de brieven uit zijn eigen bibliotheek, en op de parkeerplaats achter zijn flat verbrandt hij ze, één voor één. Een onvergeeflijke, maar – tot grote opluchting van de ware Eliot-liefhebber – fictionele daad. De werkelijke brieven liggen nog altijd verborgend in een kluis op de universiteit van Princeton, waar ze – volgens de uitdrukkelijke wens van Hale – inderdaad pas in 2020 vrijgegeven mogen worden.

Daarmee belanden we bij een ander aspect van brievenliefde: de liefde van verzamelaars voor het materiële object zelf. In *Possession*, *The Sea House* en *The Archivist* zijn het personages die zich door hun passie laten leiden, maar er zijn genoeg mensen van vlees en bloed die bereid zijn veel geld neer te tellen om een bepaalde brief in hun bezit te krijgen. Wie mee wil kijken over de schouder van een brievenfanaticus, moet eens het imposante koffietafelboek *True to the Letter, 800 years of remarkable correspondence, documents and autographs* (2004) inkijken. Pedro Correa do Lago, directeur van de Nationale Bibliotheek van Brazilië, heeft hierin 350 topstukken uit zijn privécollectie van ruim 30.000 autografen afgedrukt. Naast afbeeldingen van memo's, enveloppen en handtekeningen bevat het boek tal van brieven van beroemde schrijvers, onder wie Voltaire, Lord Byron, Marcel Proust en Colette. De lezer kan naar hartelust grasduinen en stuit op tal van opmerkelijke fragmenten. Aardig is bijvoorbeeld de passage waarin George Sand bekend hoe ze zich voelt na het voltooiën van *Le Meunier d'Angibault*

(gepubliceerd in 1845): 'Gisteren heb ik mijn roman voltooid. Ik ben kapot.'

Brieven van beroemde schrijvers oefenen een grenzeloze aantrekkingskracht op ons uit, omdat we nieuwsgierig zijn naar de mens achter de auteur: wat dreef Virginia Woolf ertoe om een einde aan haar leven te maken? Hoe hield Bosboom-Toussaint zich als schrijfster staande in het door mannen gedomineerde literaire circuit? Waarom was de verstandhouding tussen Willem Frederik Hermans en zijn uitgever Geert van Oorschot zo slecht? Brieven verschaffen inzicht in de drijfveren, netwerken en het persoonlijke leven van een auteur. Hoe intiemer de details, hoe meer we voor de brieven willen betalen. Zo leverde een hit-sige liefdesbrief van James Joyce aan zijn toekomstige echtgenote Nora Barnacle bijna 360.000 euro op. Een collectie documenten van de Sherlock Holmes-schrijver Sir Arthur Conan Doyle was kort daarvoor geveild bij Christie's voor meer dan drie miljoen euro. De collectie bevatte meer dan drieduizend brieven, waarin onder meer gegevens over zijn werkwijze als schrijver te vinden zijn. Ook zaten er brieven tussen van bewonderaars die hem hun eigen mysteries voorlegden.

De astronomische bedragen zeggen waarschijnlijk meer over de koper dan over de eigenlijke marktwaarde van de informatie. Want waarom willen mensen weten hoe Joyce beloofde de verlangens van Nora te zullen bevredigen? En waarom neemt een verzamelaar geen genoegen met een kopie van het origineel? Hoe komt het dat de hebzucht grenzeloze vormen aanneemt als het een autograaf, een authentiek handschrift betreft? Kennelijk bestaat er zoiets als een allesverslindende obsessie als het gaat om authenticiteit: echte brievenliefhebbers hebben er alles voor over om dat ene unieke exemplaar in handen te krijgen, en briefvervalsers spelen daar sinds jaar en dag handig op in.

Hoe benieuwd we ook zijn naar de mens achter de schrijver, soms geven brieven een inkijk in de persoonlijkheid die we liever niet hadden willen kennen. Rechtgeaarde feministes moeten toch even slikken wanneer ze de brieven van hun icoon Mary Wollstonecraft lezen. Deze schudde in 1792 heel Europa wakker met haar *A Vindication of the Right of Woman*. Haar radicale ideeën ten spijt, tonen haar brieven aan haar geliefde Gilbert Imlay haar van een heel andere zijde. Ze voelt zich afhankelijk van hem, kwetsbaar, en ze laat zich meeslepen door negatieve emoties. Niet ten onrechte overigens, want Imlay nam de benen nadat Mary kort ervoor het leven had geschonken aan hun liefdesbaby.

En wat te denken van de zieleroserselen die Gerrit Achterberg aan

zijn psychiater Harry Keilson toevertrouwde? De dichter, die in 1937 zijn hospita doodde en haar zestienjarige dochter verwondde, correspondeerde uitvoerig met zijn hulpverlener. In september 2003 werden deze brieven voor het eerst gepubliceerd, en dat deed de discussie over Achterbergs persoonlijkheid weer in alle hevigheid oplaaien. In hoeverre beïnvloedt onze kennis over zijn leven onze waardering van zijn poëzie? Kun je eigenlijk nog wel houden van de gedichten van een brute moordenaar? Sommigen wijzen erop dat er in zijn brieven geen momenten van gewetenswroeging zijn aan te wijzen, terwijl anderen de brieven zien als een handig instrument om tot een betere interpretatie van zijn gedichten te komen.

We kunnen onze nieuwsgierigheid maar zelden bedwingen wanneer er details onthuld worden over het leven van een bekende schrijver. De fascinatie voor de brief ligt nu eenmaal besloten in het mogelijke geheim dat deze in zich verbergt. Het gevaar bestaat echter dat we in de toekomst alleen nog briefonderzoek zullen kunnen doen naar schrijvers die voor het e-mailtijdperk actief waren. Onze communicatievormen zijn sinds 1990 ingrijpend veranderd, en het zal daardoor oneindig veel lastiger worden om schrijverscorrespondenties te raadplegen als bron. E-mails laten zich nu eenmaal lastig verzamelen. De British Library is een van de eerste instituten die het probleem te lijf is gegaan en een speciale afdeling in het leven heeft geroepen om digitale brievendossiers van schrijvers aan te leggen. Bezoekers hoeven in de toekomst niet meer naar de afdeling Zeldzame en Kostbare Werken te gaan om een authentieke brief van een hedendaagse auteur in te zien, maar kunnen de e-mails van A.S. Byatt en J.K. Rowling rechtstreeks via de computer downloaden en printen.

Een e-mailprintje van een beroemde schrijver. Het is onvergelijkbaar met het gevoel dat je als onderzoeker kan bekruipen wanneer je een archiefdoos openmaakt en een bundeltje authentieke handschriften door je vingers laat glijden. Je hebt het gevoel iets unieks te doen, ook al hebben tallozen voor jou de brieven al eens bekeken. Toch heeft de ogenschijnlijk afstandelijke e-mail ook voordelen. Omdat het medium zo laagdrempelig is, kunnen onbekenden gemakkelijk met elkaar in contact treden. Als lezer kun je bijvoorbeeld het e-mailadres van een geliefde auteur eenvoudig traceren en je bewondering voor hem of haar uitspreken. De snelheid van het medium verleidt bovendien al gauw tot persoonlijke ontboezemingen, en daar kunnen onderzoekers later

hun voordeel mee doen. Zelf kan ik bijvoorbeeld onthullen dat er tijdens de voorbereidingen tot dit nummer een innige e-mailromance is ontstaan met een van de auteurs. Via de mail liet Arnon Grunberg mij weten nog zeven scheppingsdagen voor zijn verhaal nodig te hebben, maar dat mijn beloning voor het wachten vorstelijk zou zijn:

Oorspronkelijk bericht

Van: Arnon Grunberg

Aan: L. Jensen.

Verzonden: zaterdag 1 oktober 2005 19:04

Onderwerp: Re: Armada – De Brief

Lotte,

Het is 1 oktober. Maar ik heb nog een week nodig. Hopelijk gunt u mij nog zeven dagen en kunnen wij daarna ongestoord in het huwelijk treden.

Hart gr

Arnon Grunberg

‘Geen probleem en ik verheug me op het aanstaande huwelijk,’ antwoordde ik hem, en zo werden onze trouwplannen beklonken:

‘Uitstekend. Maar laten we niet eerst kennismaken met elkaars familie en eigenlijk ook niet met elkaar. Laten we trouwen zoals je op het laatste moment een vakantie boekt: op goed geluk. Als altijd, je toekomstige echtgenoot, Arnon.’